

Juhani Pietarinen

Sielun ja ruumiin liikutuksia

René Descartes, *Teokset IV. Gaudeamus*, Helsinki 2005. 415 s.

Descartesin *Teosten* neljäs osa sisältää Martina Reuterin johdannon, Descartesin viimeiseksi jääneen kirjan *Sielun liikutukset* (*Les Passions de l'Âme*; suom. Timo Kaitaro), lyhyet kirjoitukset ihmisruumiin toiminnasta ja sikiön kehityksestä (suom. Mikko Yrjönsuuri), tärkeän kirjeenvaihdon prinsessa Elisabethin kanssa 1643–1649 (suom. Markku Roinila ja Tuomo Aho) sekä valikoiman kirjeitä filosofin loppuvuosilta 1646–1650 (suom. Aho).

Elisabethin kanssa käydyin kirjallisen vuoropuhelun sijoittaminen kokonaisuudessaan tähän niteeseen on kiitettävä oivallus teosten toimituskunnalta. Näin saamme kiinnostavaa tietoa *Sielun liikutusten* syntyhistoriasta ja Descartesin kannasta eräisiin hänen filosofiansa vaikeimpiin kysymyksiin. Kirjan päätteeksi on sijoitettu hänen aidoksi otaksuttu librettonsa balettiin *Rauhan synty* (suom. Kaisa Sivenius ja Mikko Rimminen), joka esitettiin Tukholman hovissa 19.12.1649 Kristiina-kuningattaren täyttäessä 23 vuotta, sekä Descartesin veljentyttären sepittämä lyhyt, osittain runomuotoinen kertomus filosofin kuolemasta (suom. Sivenius ja Tuomas Nevanlinna).

Neljäs osa päättää hienolla tavalla merkittävän suomennosten sarjan. Käännöstyö selityksineen ja johdantoineen on kauttaaltaan korkeatasoista: se on asiantuntevaa ja tarkkaa ja lisäksi erityisen hyvää suomen kieltä. Jostakin syystä juuri tämä osa tuntuu tekevän suuresta ajattelijasta läheisen, ehkä tutun kielen vuoksi mutta eniten kirjeiden paljastamien tunteiden takia, koskettavimpana pettymys vastaanoton kylmyyteen Ruotsin hovissa. Riipaiseva loppukin

tapahtui aivan lähellä, itse asiassa omassa maassamme. Niteen kirjoitukset nostavat esiin Descartesin filosofian kannalta keskeisiä kysymyksiä. Mikä on mielen ja ruumiin yhteys? Miten emootiot tulee ymmärtää? Mihin moraaliperustuu? Mikä on moraalisesti hyvää? Onko eläimillä mieli vai ovatko ne pelkästään ruumiillisia? (On muistettava, että Descartesin käsitteet *âme* ja *mens* kattavat laajemman alan kuin käsite 'mieli' nykyisessä filosofiassa. 'Mieli' ei sisällä ajatusta kuolemattomuudesta ja yhteydestä Jumalaan. Suomen 'sielu' taas on yksipuolinen teologiseen suuntaan. Tässä molemmille annetaan sama laaja merkitys.)

Mielen ja ruumiin yhteys

Descartes ei tinkinyt milloinkaan filosofiansa lähtökohdasta, että ihmisen mieli on olemukseltaan erilainen kuin ruumis. Mielen olemuksen hän näki 'ajattelussa', jolla hän tarkoitti usein suunnilleen samaa kuin nykyisin kognitiivisilla kyvyillä: kielellisten merkitysten ymmärtämistä, kielen tietoista reflektiivistä käyttämistä päättelyssä ja yleensä tiedon hankkimisessa sekä tietoista harkintaa ja valintojen tekemistä.

Kuuluisa *cogito*-argumentti johti Descartesin siihen, että ajattelu on luonteeltaan täysin erilaista kuin ulotteisen maailman toiminnat, joista ihmisen ruumis muodostuu; sitä ei ole mahdollista palauttaa ruumiin toimintoihin eikä selittää luonnontieteellisten lakien pohjalta. Samaa kantaa monet puolustavat nykyisinkin. Tietoisuuden luonnetta, kielellisten merkitysten ymmärtämistä ja vapaiden valintojen tekemistä on vaikea selittää tyhjentä-

västi fysiologisista (tai fysikaalisista) lähtökohdista. Toisaalta Descartes ei koskaan kieltänyt, että mieli pystyy vaikuttamaan ruumiiseen ja ruumis mieleen. Ankara dualismi ei hänen mielestään sulkenut pois mielen ja ruumiin välisiä kausaalisia vuorovaikutuksia.

Keväällä 1643 filosofi sai kirjeen Elisabethilta, Hollantiin paenneen Böömin kuninkaan tyttäreltä. Nuori prinsessa ihmetteli, miten ihmisen sielu voi sysätä ruumista liikkeeseen, kun aineeton ei voi koskettaa mitään aineellista niin kuin kausaalinen vaikutus edellyttäisi.

Descartes vastasi tähän ja Elisabethin myöhempiin ongelmaa koskeviin kirjeisiin varsin niukasti ja vaikeasti tulkittavalla tavalla. Monien kommentaattorien mielestä hän joko epäili prinsessan kykyä ymmärtää vaikeita filosofisia ajatuskultuja tai hänellä ei yksinkertaisesti ollut hyvää selitystä ongelmaan. Jälkimmäinen saattaa jossain määrin pitää paikkansa, mutta vastauksista voi kyllä hahmottaa kannan, jota Descartes näyttää seuraavan johdonmukaisesti muissakin kirjeissään (muun muassa Arnauld'lle ja Morelle) ja *Sielun liikutuksissa*.

Ensimmäinen näkökohta vastauksissa on se, ettei mielen ja ruumiin vuorovaikutusta pidä yrittää selittää sen paremmin ruumiin kuin mielenkään olemuksellisilla piirteillä vaan jollakin, mikä muodostaa mielen ja ruumiin välisen kiinteän yhteyden eli unionin. Descartes puhuu *voimasta*, joka kytkee lainalaisella tavalla ruumiin mieleen ja mielen ruumiiseen. Tuo voima ei perustu ulotteisuudelle tunnusomaisiin piirteisiin, kuten geometriseen muotoon, paikkaan tai kon-

taktiin, eivätkä sen kykyä vaikuttaa ruumiiseen selitä ominaisuudet, jotka ovat tunnusomaisia ajattelulle, kuten järki ja tahto. Voima ilmenee tavassa, miten tiettyjä ruumiin liikkeitä vastaavat aina tietyt muutokset (liikkeet ja liikutukset) mielessä, esimerkiksi silloin, kun aistimme puun, tunnemme kipua varpaassa tai ilahdumme lahjasta.

Vastaavasti mielen haluja ja tahtomuksia vastaa jokin ruumiillinen liiketapahtuma. Jos oletetaan, että kaikissa kausaalisuhteissa, niin kappaleiden keskinäisissä kuin mielen ja ruumiin välisissä vaikutuksissa, on kysymys *yhden ja saman voiman* lainalaisista muutoksista, saamme luontevan vastauksen Elisabethin herättämään ongelmaan. Niin Descartes näyttää ajatelleen: kaikki lakien mukaisesti toimiva kausaalinen voima ilmentää Jumalan ääretöntä voimaa. Hän ei kylläkään esittänyt kantaansa Elisabethille eikä muillekaan kovin selvästi vaan tyytyi suuntaa-antaviin vihjeisiin.

Descartes korostaa vastauksissaan toisena tärkeänä asiana, että mielen ja ruumiin välinen yhteys on kokemuksellinen tosiasia, joten sen tarkemmaksi tuntemiseksi tarvitaan paremminkin tieteellisiä kokeita kuin filosofisia mietiskelyjä. Descartes tunsu vähintään yhtä suurta ellei suurempaa kiinnostusta empiiriseen tutkimukseen kuin metafysiikan ongelmiin, mistä lyhyiksi jääneet tutkielmat *Ihmisruumiin ja kaikkien sen toimintojen kuvaus* ja *Sikiön kehityksestä* ovat hyvänä osoituksena (ja Yrjönsuuren käänös hyvänä osoituksena taitavasta suomennostyöstä).

Mielen passiot

Sielun liikutuksissa Descartes keskittyi selvittämään omien tutkimustensa pohjalta, mistä on kysymys sellaisissa ruumiiseen liittyvissä mielen ilmiöissä kuin aistimuksissa, havainnoissa ja emootioissa. Ajan tavan mukaisesti hän puhuu 'passioista', sillä niissä mieli on vastaanottava osapuoli. Kirjan suomalainen nimi olisikin tarkasti *Sielun passiot* tai *Mielen passiot*, mutta eipä päätymistä *Sielun liikutuksiin*kaan sovi moittia.

Descartes rakentaa kirjassa korostuneesti passioiden *ruumiillista* teoriaa. Hän hylkäsi virheellisenä perinteisen opin, jossa ruumiin elämä perustuu sieluun, ja selitti ruumiin itsensä tuottavan sen lämmön ja liikkeet, jotka tekevät siitä elävän. Sielun tai mielen tehtäväksi jää toisaalta ruumiin liikkeiden aktiivinen ohjailu, toisaalta ruumiin kautta tulevien ulkoisten vaikutusten kokeminen passioina kuten havaintoina, uskomuksina ja tunteina. Jokaista mielen passiota vastaa meissä samanaikainen ruumiillinen prosessi, josta osan voi havaita päällepäin mutta osa muodostuu monimutkaisista fysiologisista tapahtumista, "elonhenkien" liikkeistä.

Tunteiden osalta *Sielun liikutuksissa* määritellään kuusi peruspassiota, ihmetys, rakkaus, viha, halu, ilo ja suru, ja kuvataan jokaista vastaava ruumiillinen tapahtuma. Rakkauden passiossa jokin kohde saa aikaan elonhenkien liikkeen aivoista hermoja pitkin suolistoa ja vatsaa ympäröiviin lihaksiin. Tämä aiheuttaa ravinnon nesteiden kulkeutumisen uudeksi vereksi muuttuneena erityisen nopeasti sydämeen, jonka lämpötila nousee. Sydän lähettää suuria ja liikkuvaisia elonhenkiä takaisin aivoihin vahvistamaan kohteen tekemää vaikutelmaa, joka herättää sielussa rakkauden elonhenkien liikkeen aiheuttaneeseen kohteeseen. Elonhenkien voimakas liike ruumiissa saa aikaan rakkauden emootion, ja emootio puolestaan yllyttää mielen tahtomaan kohteeseen yhtymistä.

Rakkauden tavoin muutkin emotionaaliset passiot "yllyttävät mielen tahtomaan" asioita, joilla näyttää olevan suotuisia vaikutuksia (art. 40). Se on hyvin tärkeä seikka Descartesin teoriassa. Voitaisiinhan ruumiillisten toimintojen intensiivisten kuvausten perusteella arvella, kuten muutamat kommentoijat ovat tehneet, että Descartes kulki passioiden tieteellisessä selittämisessä vahvasti materialistisen reduktion suuntaan. Jos jokaista passiota vastaa samanaikainen ruumiillinen tapahtuma, ja ruumiilliset ilmiöt selitetään fysiikan lakien mukaisesti, mitä lisää sielun/mielen

tutkiminen tuo? Toisin sanoen, mitä tehtävää ajattelulle jää? Descartesin vastaus on ilmeinen: ratkaiseva lisä on tieto ja tahto.

Kaikki, mitä teemme, seuraa Descartesin mukaan tahdosta. Tahdomme on kuitenkin vaihtelevassa määrin altis passioiden vaikutuksille. Vaikka passioiden luonnollinen tehtävä on Descartesin mukaan saada sielu tahtomaan mielen ja ruumiin terveyttä edistäviä asioita, ne voivat myös erehdyttää. Passiot saattavat esittää hyvänä jotain, mikä osoittautuikin ajan mittaan haitalliseksi, tai liioitella asioiden hyviä ja huonoja puolia ja houkutellessa näin "pyrkimään toisia kohtaan ja välttämään toisia kiihkeämmin ja perusteellisemmin kuin on meille hyväksi" (art. 138).

Passiot ovat tiedollisesti sokeita, ja tahdomme seuraa niitä silloin, kun meillä ei ole muuta tietoa haluttujen asioiden luonteesta kuin harhaiset kuvitelmat niiden tuomista nautinnoista ja rasituksista. Meidän tulee nojautua kokemukseen (tarkkoihin havaintoihin) ja järkeen (tieteellisiin päättelyihin), jotta opimme erotamaan hyvän haitallisesta oikein, emme sekoita niitä emmekä lankea kohtuuttomuuteen. Sellaisen tiedon hankkimiseen tarvitaan Descartesin mukaan aktiivista, ruumiista ja sen kautta tulevista vaikutteista riippumatonta ajattelua, esimerkiksi matemaattisia laskelmia tieteellisen selittämisen tarkoituksiin.

Ihmisen hyvä

Tieto muodostaa Descartesin moraaliopin perustan, ei kuitenkaan mielen liikutuksista riippumattomalla tavalla. Kirjeessä kuningatar Kristiinalle 20.11.1647 hän sanoo voitavansa sovittaa yhteen "kaksi antiikin vastakkaisinta ja kuuluisinta mielipidettä", stoalaisuuden ja epikurolaisuuden. *Sielun liikutuksissa* moraalin tehtäväksi määritellään passioiden herättämien halujen hallitseminen. Meidän tulee ensinnäkin haluta ainoastaan sellaista, minkä arvioimme riippuvan ainakin osittain tahdostamme. Vain vapaasta tahdosta suoritettut teot voivat tuottaa tyydytystä, jolla on moraalista arvoa: mielen

tyytyväisyyttä itseensä. Kun Kristiina tiedusteli Descartesin käsitystä korkeimmasta hyvästä, tämä vastasi, että moraalisesti arvokkainta meissä on vapaa tahto toimia parhaan tietomme mukaan. Hän huomauttaa, että toimintamme voi johtaa huonompaan tulokseen kuin haluttaessa tarkoituksella pahaa, koska ”tietäminen käy usein yli voimiemme” (empiirinen tieto on aina vaillinaista), mutta tahto tehdä hyvää ratkaisee moraalisen arvon, ei tulos.

Mihin tahto pitää suunnata? Descartes sanoo, että passiot ovat ”kaikki luonnoltaan hyviä”, pitää vain välttää ”niiden väärää suuntaamista tai liiallisuutta” (SL, art. 211). Kun olemme surullisia tai pettyneitä, voimme tahdon avulla saada mielen kuvittelemaan sellaista, mikä heikentää kielteisten passioiden voimaa. Elisabethin masennukseen hän neuvoo vapauttamaan mielen ”kaikeista surullisista ajatuksista” ja kuvittelemaan itsensä henkilöksi, joka ei ajattele mitään muuta ”nähdessään puun vihreyden, kukkien värit, linnun lennon ja muita sen tapaisia asioita, jotka eivät vaadi huomiota” (kirje touko–kesäkuussa 1645). Tieto houkuttelevan ruoan haitallisesta vaikutuksesta terveyteen kannustaa hillitsemään nautinnonhalua. Harjunnan harjoittelu estää joutumasta hallitsemattoman pelon, suutumuksen, vihan, kateellisuuden tai säälin valtaan.

Descartes myöntää, että ”ihmiset, joita passiot liikuttavat eniten, kykenevät nauttimaan elämän suloisuudesta eniten”, mutta huomauttaa, että he voivat myös kokea eniten katkeruutta, ellei heillä ole viisautta käyttää niitä hyväksi. Tiedon tuoman viisauden hyöty on siinä, että se ”opettaa hallitsemaan ja käsittelemään niitä niin taidokkaasti, että niiden aiheuttama paha on siedettävää, ja jopa niin, että niistä kaikista on jotain iloa” (art. 212).

Mutta kunnon rationalistin tavoin Descartes opettaa myös, että voimme kokea iloa ja tyytyväisyyttä muullakin tavalla kuin ruumiillisten passioiden myötä. Sellainen ilo syntyy yksinomaan kyvystämme ajatella. Tämän kyvyn avulla löydämme

pysyviä, ehdottoman varmoja totuuksia, kuten sen, että on olemassa äärettömän täydellinen voima (Jumala), aineellisesta maailmasta riippumattomia substansseja (sieluja) ja pysyvien lakien mukaan toimiva maailmankaikkeus, jolle ei ole mahdollista kuvitella mitään rajoja.

Keskittyminen filosofiseen mietiskelyyn tuottaa ”äärettömän mielenrauhan”, ja joka sen saavuttaa, häntä suurimmatkaan vastoinkäymiset eivät voi lannistaa. Maailman murheiden sulkeistaminen ja vetäytyminen puhtaasti älylliseen mietiskelyyn voi tuntua kylmältä moraaliohjeelta. Kysymys ei ole kuitenkaan välinpitämättömyydestä ihmisten kärsimyksiä kohtaan vaan filosofian lohdutuksesta: järjen ja tahdon ponnistelusta sellaisia passioita vastaan, jotka muutoin musertaisivat, kuten Elisabethille oli vaarassa käydä. Descartes itse kamppaili jatkuvasti epävarmuutta, pelkoa, tuskastumista ja raivoa vastaan, joita jumalanpilkka ja rienaussytökset hänessä herättivät.

Eläinten passioista

Descartes käsittelee loppuvuosien kirjeissään myös eläinten kykyä ajatella ja tuntea emootioita. Newcastlen markiisille eli William Cavendishille osoittamassaan kirjeessä hän sanoo, että eläimilläkin voi olla passioita, ”jopa väkevämmin kuin ihmisissä”. Esimerkkeinä hän mainitsee opetetun harakan, joka sanoo emännälleen päivää toivossa saada ruokaa, ja koirien, hevosten ja apinoiden temput, jotka ovat ”niiden pelon, toivon tai ilon tuottamaa liikettä”.

Pelon, toivon ja ilon Descartes lukee mielen passioihin. Sen hän kieltää ehdottomasti, että eläin kykenisi ajattelemaan, siis reflektoimaan ihmisen tavoin passioitaan, ilmaisemaan niitä kielellisesti, pohittamaan niiden luonnetta ja vaikuttamaan niihin tahtonsa voimalla. Mutta jättääkö hän mahdollisesti sijaa tunteille, joihin ei liity mitään kognitiivista? Siihen viittaa kirjeen lopun toteamus, että eläinten samankaltaiset ruumiin elimet kuin

ihmisillä voivat antaa aiheen ”arvella, että näihin elimiin liittyy jotakin ajattelua, joka muistuttaa itse kokeamaamme, vaikka onkin paljon epätäydellisempää”.

Joka tapauksessa Descartes torjui jyrkästi käsityksen, että ihminen on luomakunnan päämäärä, jota varten kaikki muu on olemassa. ”Sikäli kuin luontokappaleet hyödyttävät toisiaan, mikä tahansa niistä voi väittää olevansa tässä erikoisasemassa, että kaikki sille hyödyllinen on tehty sitä varten”, hän kirjoitti Chanut’lle 6.6.1647. Descartes korostaa nöyryyttä kaikkeuden suuruuden edessä. Asuttamamme maa on kaikkeuteen verrattuna ”pienempi kuin hiekanjyvä vuoreen verrattuna”.

Lopuksi

Descartesin oli vaikea lähteä Tukholmaan. ”Ihminen, joka on syntynyt Tourainen puutarhojen keskellä, ei kovin helposti voi päättää lähteä asumaan karhujen maahan, kallioiden ja jäätiköiden keskelle” (Brasset’lle 23.4.1649). Hän saapui Ruotsin hoviin lokakuun alussa 1649 ja kuoli keuhkotulehdukseen seuraavan vuoden helmikuussa.